

Inleiding

De rol van de staat in economie en samenleving staat op dit moment misschien wel meer dan ooit ter discussie. Een groeiende politieke beweging pleit voor minder overheidsbemoeienis; zij willen meer economische vrijheden en belastingverlagingen doorvoeren, terwijl velen juist een groeiende ongelijkheid als gevolg van het terugtrekken van de staat vrezen. De economische wereldcrisis die nu alweer vier jaar duurt, maakt deze discussie nog eens extra heftig.

Een goed moment daarom om eens terug te kijken naar sociaal beleid uit het verleden om te zien hoe men vroeger omging met een toenemend armoedeprobleem.

Omdat nog weinig onderzoek is gedaan naar de werking van de armensteun op lokaal niveau en omdat Lancashire een typische groeiregio is uit de Industriële Revolutie heb ik ervoor gekozen dit gebied uit het noorden van Engeland als onderwerp voor deze studie te gebruiken.¹

Lancashire maakte een sterke economische groei mee van pakweg 1650 tot 1850. De industrialisering zorgde voor een enorme bevolkingsgroei en een even grote proletarisering van de bevolking. Vanaf 1780 kende het echter ook perioden van flinke economische tegenwind. In korte tijd steeg het aantal werklozen tot grote hoogte. Dit werd nog eens versterkt doordat urbanisering en proletarisering de rol van informele hulp via familie en burens kleiner had gemaakt. Mensen konden zichzelf daarom ook steeds minder gemakkelijk redden via eigen spaargeld, ook al omdat de crises zo heftig waren.

Kon het bestaande stelsel van armenzorg dit toenemende armoedeprobleem aan, of waren er veranderingen nodig?

Ik ga dit probleem analyseren door eerst te kijken hoe de armenzorg in Lancashire was georganiseerd voor de Industriële Revolutie. In hoofdstuk twee kijk ik naar de maatschappelijke veranderingen die optraden als gevolg van die snelle industrialisering. Tenslotte ga ik in het derde en laatste hoofdstuk aantonen welke invloed dit had op de organisatie van de armenzorg.

Met dit paper geef ik eveneens een aanvulling op het bestaande onderzoek naar de verhouding tussen financiële zelfvoorzienendheid en het aanvragen van armenzorg door de arbeiders van Lancashire. Dit doe ik door het toevoegen van de hoge lonen en koopkracht in Lancashire als verklaring voor de relatief lage uitgaven aan armenzorg in het graafschap door de overheid. Zowel Boyer als Kiesling die veel publicaties op dit onderwerp op hun naam hebben staan, hebben dit tot nu toe over het hoofd gezien.

¹J. Healey, 'The development of poor relief in Lancashire, c. 1598-1680, *The historical journal* 53-3 (2010) 551-572, aldaar 551

H1: De armenzorg in Lancashire voor de Industriële Revolutie

1.1 Het 'armoedeprobleem'

In de preïndustriële samenleving was een groot aantal mensen geheel of gedeeltelijk afhankelijk van giften of liefdadigheid. In de Middeleeuwen konden armen hiervoor een beroep doen op de Kerk en de gemeenschap. Armenzorg was een van de goede daden waarmee mensen boete konden doen voor zondig gedrag. In kleine gemeenschappen was hierdoor hulp aan behoeftigen nog een vanzelfsprekendheid.

In de zestiende eeuw begon dit te veranderen. Rondtrekkende groepen werden nu als een probleem gezien. Dit was deels een gevolg van het feit dat het aantal rondtrekkende mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats sterk toenam. Economische problemen door bevolkingsgroei en prijsstijgingen zorgden ervoor dat velen huis en haard moesten verlaten op zoek naar werk en voedsel. Deze enorme toename van het aantal armen, men schat dat in het midden van de zestiende eeuw ongeveer twintig procent van de bevolking armlastig was, en het feit dat het vaak ging om rondtrekkende groepen maakte het armoedeprobleem oncontroleerbaar. Het was niet langer meer via de liefdadige instellingen op te lossen.

De nieuwe kijk op het armoedeprobleem werd ook veroorzaakt doordat mensen anders gingen denken over armoede. Protestantse theologen zagen armoede niet meer als een maatschappelijk probleem, maar als een moreel probleem. Voor Calvijn was armoede een gevolg van ledigheid, een ernstige zonde en het 'tot het uiterste beproeven van Gods almacht'. En Luther zag in bedelarij het 'levende bewijs hoe sterk de duivel de wereld in zijn greep houdt'. Na het Concilie van Trente (1545-1563) waren de katholieken eenzelfde mening toegedaan. Beide kerkstromingen begonnen overheden aan te sporen om maatregelen te nemen om armen aan werk te helpen en bedelaars op te pakken.²

1.2 Armoede in Engeland: de Poor Law

Engeland, al sinds de Normandische verovering van 1066 in zekere zin een eenheidsstaat, was als enige Europees land in staat om al in de zestiende eeuw een dwingend nationaal stelsel van armenzorg in te voeren.³ De armenzorg in de periferie van Engeland en zeker in het noorden kwam veel later op gang dan in de kerngebieden van het land.⁴ In Lancashire is voor de invoering van de First Poor Law van 1598 geen bewijs gevonden van wettelijk voorgeschreven armenzorg. Er was ook nog nauwelijks sprake van kerkelijke organisatie, waardoor ook via die weg weinig aan armensteun gedaan kon worden.⁵ Lancashire was in politiek en economisch opzicht zelfs zo achtergebleven dat in sommige delen van het graafschap lokale heren nog tot in ieder geval het begin van de zestiende eeuw feodale rechten van voogdij en huwelijk over hun pachters hadden.⁶ Bovendien oefende de familie Stanley, graven van Derby, in het door hen bestuurde Lancashire meer macht uit dan welke andere gravenfamilie dan ook in het mid-zestiende eeuwse Engeland.⁷ In het begin van de zeventiende eeuw werden, mede dankzij ontwikkelingen in de landbouw en een eerste groei van industrie, wel overheidsvoorzieningen voor de armen opgericht, hoewel voor een klein aantal mensen en met kleine bijdragen. Na de Burgeroorlog werden deze activiteiten snel weer

²L. Heerma van Voss e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000) 165

³M. Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen en M.H.D. Van Leeuwen red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 850

⁴J. Healey, 'The development of poor relief in Lancashire, 1598-1680', *The historical journal* 53-3 (2010) 551-572, aldaar 556

⁵W. K. Jordan, *The social institutions of Lancashire: a study of the changing patterns of aspirations in Lancashire, 1480-1660* (Manchester 1962) 1

⁶J. K. Walton, *Lancashire: a social history 1558-1939* (Manchester 1987) 7

⁷Walton, *Lancashire*, 12-13

opgepakt,⁸ al noemt Steven King de formele armenzorg in Lancashire in 1670 nog 'in ontwikkeling'.⁹ Dat van de veertien afgevaardigden uit Lancashire in het House of Commons van voor de Burgeroorlog er na 1649 nog maar drie, korte tijd later vier, over waren, is illustratief voor het geringe politieke en economische belang van Lancashire voor Engeland op dat moment.^{10 11} In onderzoeken naar het welvaartsniveau van de verschillende graafschappen bevindt Lancashire zich dan ook zeker tot aan het midden van de zeventiende eeuw bij de onderste vijf van de achtendertig toenmalige graafschappen.¹²

Het geld voor de publieke armenvoorzieningen werd bijeengebracht door een lokaal geheven belasting op bezit.¹³ Dit verklaart mede de grote verschillen in de bedragen die aan de armen werden uitgekeerd in de verschillende gemeenten.¹⁴ De centrale overheid vond dit niet een probleem: elke gemeente in Engeland had sinds de First Poor Law van 1598 de plicht om aan armenzorg te doen, maar had ook de vrijheid om zelf armoede te definiëren.¹⁵ Een voorwaarde was wel dat landlopers en de 'onwaardige armen' werden gestraft en werklozen aan het werk werden gezet.¹⁶ Zwervers konden worden opgepakt, in het openbaar worden gezeseld en vervolgens naar hun geboorteplaats worden teruggestuurd. Wie desondanks toch bleef zwerven, kon verbannen worden of naar de galeien, of zoals enkele decennia later, naar de Amerikaanse koloniën worden gestuurd.¹⁷ Armenzorg was er dus alleen voor de 'machteloze', later 'waardige', armen genoemd. Verder hadden armen het recht van beroep bij een supra-lokaal gerechtshof wanneer ze vonden dat hun rechten werden geschonden.¹⁸

1.3 Armoedebestrijding in Lancashire 1480-1714

Hoewel in Lancashire in de periode 1480-1660 relatief veel geld werd uitgegeven aan liefdadigheid¹⁹, ging dit vooral naar de Kerk (bijna 32 procent, wat vooral werd uitgegeven aan de bouw van nieuwe kerken) en opvallend genoeg naar seculier onderwijs (bijna 42 procent). Het overblijvende deel, zo'n 22 procent van de uitgaven aan liefdadigheid, ging naar de armenzorg. Dit was minder dan in de andere onderzochte graafschappen in deze periode. Kijken we alleen naar de regeringsperiode van Elizabeth I (1558-1603) dan daalt het percentage van de uitgaven aan liefdadigheid die naar armenzorg gingen zelfs naar 16,8 procent, waarmee de rijken in het graafschap Lancashire het minste geld voor armen in heel Engeland bijeenbrachten in deze periode. De economische bloei van Lancashire ten tijde van de Stuarts (1603-1714) is terug te vinden in de uitgaven aan liefdadigheid. Waar in de rest van Engeland de rol en het belang van de Kerk groter werd, nam dit in Lancashire juist af, met extra positieve gevolgen voor de uitgaven aan armenzorg als resultaat. Meer dan 41 procent van de bedragen aan liefdadigheid gingen nu naar de armenzorg, met de aantekening dat een relatief groot percentage van vijf procent daarvan naar projecten voor sociale rehabilitatie ging in de vorm van werkhuizen, giften aan leerlingen en leenfondsden voor de

⁸J. Healey, 'The development of poor relief in Lancashire, 1598-1680', *The historical journal* 53-3 (2010) 551-572, aldaar 551

⁹Healey, 'The development of poor relief in Lancashire', 556; zie ook: W.K Jordan, 'The social institutions of Lancashire: a study of the changing patterns of aspirations in Lancashire, 1480-1660' (Manchester 1962) 1

¹⁰A. Craven, 'The Commonwealth of England and the governors of Lancashire: 'new modelised and Cromwellysed'', *Northern history* 41-1 (2011) 41-58, aldaar 42

¹¹Craven, 'the Commonwealth of England', 48

¹²J. K Walton, *Lancashire: a social history 1558-1939* (Manchester 1987) 8-9

¹³S. King, 'Negotiating the Law of Poor Relief in England, 1800-1840', *History* 96 (2011) 410-435, aldaar 410

¹⁴J. Healey, 'The development of poor relief in Lancashire, 1598-1680', *The historical journal* 53-3 (2010) 551-572, aldaar 552

¹⁵S. King, 'Poor relief and English economic development reappraised', *The economic history review*, 50-2 (1997) 360-368, aldaar 365

¹⁶S. King, 'Negotiating the law of poor relief in England, 1800-1840', *History* 96 (2011) 410-435, aldaar 410

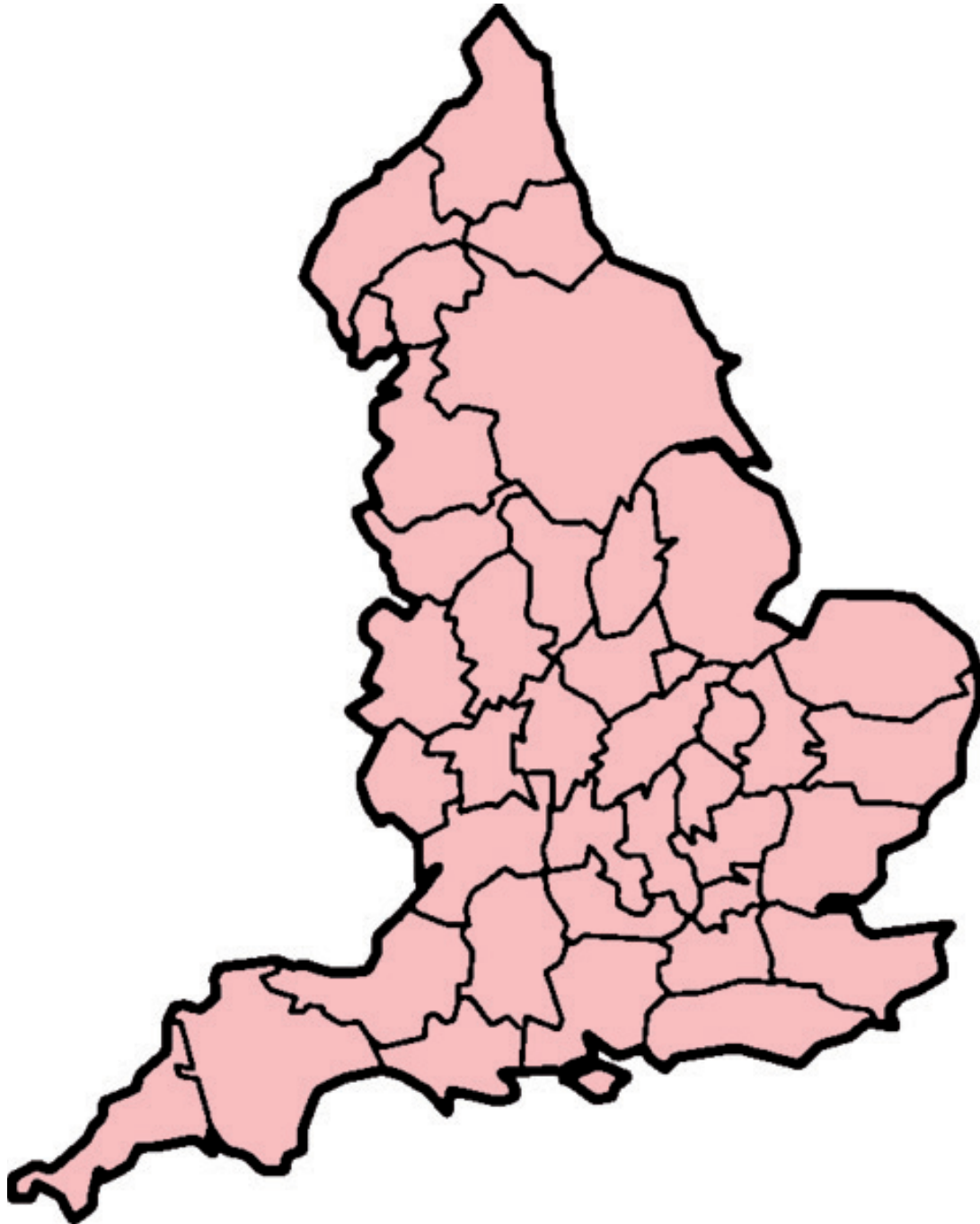
¹⁷L. Heerma van Voss e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000) 167

¹⁸S. King, 'Negotiating the law of poor relief in England, 1800-1840', *History* 96 (2011) 410-435, aldaar 410

¹⁹Vergeleken met Bristol, Buckinghamshire, Hampshire, Kent, Middlesex (Londen), Norfolk, Somerset, Worcestershire en Yorkshire

armen. Relatief gezien groeiden de uitgaven aan liefdadigheid door tijdens de Burgeroorlog, al daalden de uitgaven aan armenzorg in de laatste tien jaar naar 16,5 procent, vooral door een enorme groei van de uitgaven aan onderwijs omdat men de onderwijsstructuur eindelijk eens compleet op poten wilde zetten.²⁰

Engeland was dus de enige Europese staat die in de zestiende eeuw al in voldoende mate een eenheidsstaat vormde om een dwingend nationaal stelsel van armenzorg via de overheid op poten te zetten. Zelfs gebieden in de periferie van het land zoals Lancashire kregen dit voor elkaar, hoewel de bedragen die men in Lancashire uitgaf aan armenzorg tot zeker het midden van de zeventiende eeuw bij de laagste vijf van de Engelse graafschappen behoorden. Ook via particulier initiatief werd in Lancashire relatief weinig aan armenzorg gedaan.

Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Graafschappen_van_Engeland

²⁰W. K. Jordan, *The social institutions of Lancashire: a study of the changing patterns of aspirations in Lancashire, 1480-1660*, (Manchester 1962) 5-8

H 2: De Industriële Revolutie in Lancashire

2.1 Landbouw en industrie

De Industriële Revolutie bracht voor het eerst sterk gespecialiseerde industrieregio's.²¹ Regionale omstandigheden bepaalden waar en wanneer die konden ontstaan.²² In Lancashire vond rond het midden van de zestiende eeuw een opleving van de landbouw plaats, die daarvoor qua methodes tot een van de minst ontwikkelde van Engeland had behoord. Dit werd gevolgd door industriële en commerciële groei; in de mijnbouw, de wol- en later ook de katoenindustrie.

De mijnbouw leverde een steeds groeiende vraag naar arbeid en zorgde bovendien voor een enorme waardevermeerdering van de grond in gebieden van het graafschap die een generatie eerder nog bijna verlaten waren. De kwaliteit van de landbouwgrond in Lancashire was namelijk zeker niet hoog te noemen; het was dun en bevatte grote stukken die zelfs helemaal ongeschikt waren voor menselijk gebruik. De eerste mijnen werden in het begin van de zestiende eeuw in gebruik genomen en lagen in de buurt van Wigan, Manchester en St. Helens. Het kleine havenstadje Liverpool wierp zich op tot belangrijkste haven voor het vervoer van de kolen.

De Burgeroorlog (1639-1651) zorgde voor een enorme neergang van de toch vrij sterke economische groei van Lancashire in de zeventiende eeuw. Plundertochten van beide legers waren hier de oorzaak van.²³ Na de Burgeroorlog gingen de ontwikkelingen in de landbouw door. Zo waren Engelse boerderijen in 1850 een derde groter dan in 1700. Boeren gebruikten in 1850 meer mest dan in 1700, de rigide scheiding tussen land voor veetelt en land voor akkerbouw was opgeheven, een nieuwe rotatie van gewassen was ingevoerd en men had een selectiever fokbeleid.

²⁴ Verder zorgden de *enclosures*, letterlijk 'omheiningen', ervoor dat meer boeren-ondernemers de volledige eigendom verwierven over liefst zo groot mogelijke stukken land. Zij konden daarmee doen wat ze wilden, of dat nu het aanleggen van weiden voor hun schapen was zoals eind vijftiende, begin zestiende eeuw, of het verbouwen van graan. Deze vermeerdering van het aantal private grondeigenaren kon bereikt worden via het in verkoop uitgeven van gemeenschappelijke cultuurgronden of woeste gronden of via de herverkaveling van privé-landertijen. Tussen 1536 en 1552 werd bijvoorbeeld het kerkelijk grondbezit, dat naar schatting een kwart van het totale landbouwooppervlak bedroeg, te koop aangeboden. Ook tijdens de Burgeroorlog verwisselde veel grond van eigenaar omdat de landertijen van veel koningsgezinden werden onteigend en verkocht. De Engelse landbouw raakte mede door deze *enclosures* al vroeg sterk gecommmercialiseerd, waarbij grote bedrijven schaalvoordelen genoten bij het produceren voor de groeiende markt van de stedelingen. Zo leefde in 1700 al 12,5 procent van de Engelse bevolking in de hoofdstad Londen. Wel werd het aandeel van de *enclosed* landbouwgrond in het totale areaal na de sterke uitbreiding van de zestiende op de zeventiende eeuw in de beide eeuwen daarop weer teruggebracht. Naar schatting was in de zestiende eeuw twee procent van de Engelse landbouwgrond *enclosed*; in de zeventiende eeuw was dit vierentwintig procent, terwijl dit in de achttiende eeuw nog gold voor dertien en in de negentiende eeuw nog voor elf procent.²⁵ Lancashire viel wat betreft het aandeel van de *enclosed* landbouwgrond in het totale landbouwooppervlak in de 'middencategorie' van Engeland: tussen de tien en de twintig procent van de grond was hier *enclosed*, onder andere door maatregelen van het parlement tussen 1750 en 1850.²⁶

Omdat aan het einde van de negentiende eeuw boerenbedrijven kleiner dan honderd acres in Lancashire 62,68 procent van het geheel aantal boerenbedrijven uitmaakte, tegen 28 procent voor Engeland, kunnen we aannemen dat het wat betreft de *enclosures* het voor Lancashire daarbij is

²¹S. King, *Making sense of the Industrial Revolution. English economy and society 1700-1850* (2001) 33

²²King, *Making sense of the Industrial Revolution*, 206

²³W. K. Jordan, *The social institutions of Lancashire: a study of the changing patterns of aspirations in Lancashire, 1480-1660*, (Manchester 1962) 2-3

²⁴S. King, *Making sense of the Industrial Revolution. English economy and society 1700-1850* (Manchester 2001) 165

²⁵L. Heerma van Voss e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000) 69-72

²⁶S. King, *Making sense of the Industrial Revolution. English economy and society 1700-1850* (Manchester 2001) 176

gebleven. Opvallender nog was 19,5 procent van de agrarische bedrijven tussen de vijf en de twintig acres en 21,76 procent van de agrarische bedrijven tussen twintig en vijftig acres in Engeland als geheel in de drie noordelijke graafschappen die gedomineerd werden door de katoenen de winningsindustrieën (Lancashire, Derbyshire en de West Riding in Yorkshire) te vinden waren.²⁷ Deze kleinschalige boeren waren gemiddeld ook het meest productief. Sterker nog, de enige landbouwsectoren- en gebieden in Engeland die er aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in slaagden om de productie significant te verhogen, waren de gebieden die gedomineerd werden door kleine boerderijen.²⁸ Hun succes verklaart misschien waarom men in Engeland het idee van de schaalvergroting via *enclosures* om de productie te verhogen na de zeventiende eeuw zo sterk los liet. In de gebieden in Lancashire die verder van de steden af lagen, waren overigens wel veel grotere boerenbedrijven te vinden.²⁹

Economisch gezien moest Lancashire het vooral hebben van de katoenindustrie. Deze kon in Lancashire voortbouwen op de tradities die waren ontstaan door de productie en handel in linnen en wol die van oudsher al in Lancashire beoefend werden. Bovendien was de nieuwe katoenindustrie voor een groot deel vrij van de restricties die de al langer bestaande takken van bedrijf beperkten. Manchester was als kleine, maar groeiende stad ook niet gehouden aan de bedrijfsregels die buitenlanders weerden ten gunste van de eigen bevolking. Sterker nog, de plaatselijke bestuurders moedigen de vestiging van buitenlandse kleermakers en kledinghandelaars juist aan. Zo kwam het dat de katoenindustrie, in Lancashire pas ontstaan aan het einde van de zestiende eeuw, al in 1641 een dusdanig gevestigde tak van bedrijf was dat het werd beschreven door de toen bekende koopman-econoom Lewes Roberts in zijn *Treasure of Traffic* als iets waaraan de inwoners van Manchester zouden moeten worden 'herinnerd en geprezen'. De groei zette daarna alleen nog maar verder door.³⁰ Lancashire profiteerde daarbij ook nog eens van een afname van de katoenproductie in Antwerpen en de daarop volgende exodus van Antwerpse katoenarbeiders naar het graafschap.³¹ Volgens de Britse ondernemer, uitvinder en auteur van het boek *Origin of the new system of manufacture, commonly called power loom weaving* William Radcliffe (1761-1842) was 'de katoenindustrie in de jaren 1770-1788 de bijna algemene bron van werkgelegenheid in Manchester'. Edwin Butterworth uit Oldham die samen met zijn vader, de historicus James Butterworth een geschiedenis van hun woonplaats bijhield, voegde daaraan toe dat vele wevers in de wolindustrie migreerden van Oldham en omgeving in Lancashire naar Bradford in Wiltshire omdat hun tak van bedrijf bijna helemaal verdreven werd door de alsmaar groeiende katoenindustrie. (plaatje Bosatlas) Deze beweringen zijn terug te zien in de cijfers die we over deze periode hebben. De katoenimport steeg al flink in de eerste helft van de achttiende eeuw, maar nam tussen 1771 en 1792 een enorme vlucht. In deze 21 jaar groeide het bijna met een factor 7! Dit kwam weer tot uiting in een stijging van de katoen-export, vooral in de periode 1771-1776 tot 1788-1792 die nog heviger doorzette in de eerste helft van de volgende eeuw.³² De prijzen van producten van katoen daalden evenwel al vanaf de jaren 1780. Door die dalende prijzen van katoen, een halvering tussen 1780 en 1850,³³ daalden de winsten ook maar toch steeg de werkgelegenheid tussen 1788 en 1820

TABLE 7
DECLINING PROFITS, 1802-44²

Annual average	Difference between cost and selling price of calico		Difference between price of cotton and twist		Selling price of calico less price paid for weaving and cotton	
	Pence per piece	Index	Pence per lb.	Index	Pence	Index
1802-05	—	—	20-20	149	—	—
1806-10	—	—	16-49	122	—	—
1811-13	—	—	11-86	87	—	—
1814-19	7-96	100	13-57	100	217-50	100
1820-25	3-75	47	10-01	74	149-54	69
1826-30	-0-30	—	7-21	53	91-05	42
1831-33	1-33	17	5-72	42	77-33	36
1834-39	—	—	—	—	82-33	38
1840-44	—	—	—	—	58-65	27

Bron: Smelser, N, Social change in the industrial revolution: an application of theory to the Lancashire cotton industry, 1770-1840 (Londen 1972) 125

²⁷M. J. Winstanley, 'Industrialization and the small farm: family and household economy in nineteenth-century Lancashire, *Past and present* 152 (1996) 157-195, aldaar 160-164

²⁸Winstanley, 'Industrialization and the small farm', 158

²⁹Ibidem, 165

³⁰S. J. Chapman, *The Lancashire cotton industry: a study in economic development* (Manchester 1904) 1-3

³¹F. W. Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England: a study of historical models of protest and its suppression* vol. 1 (Michigan 1979) 108

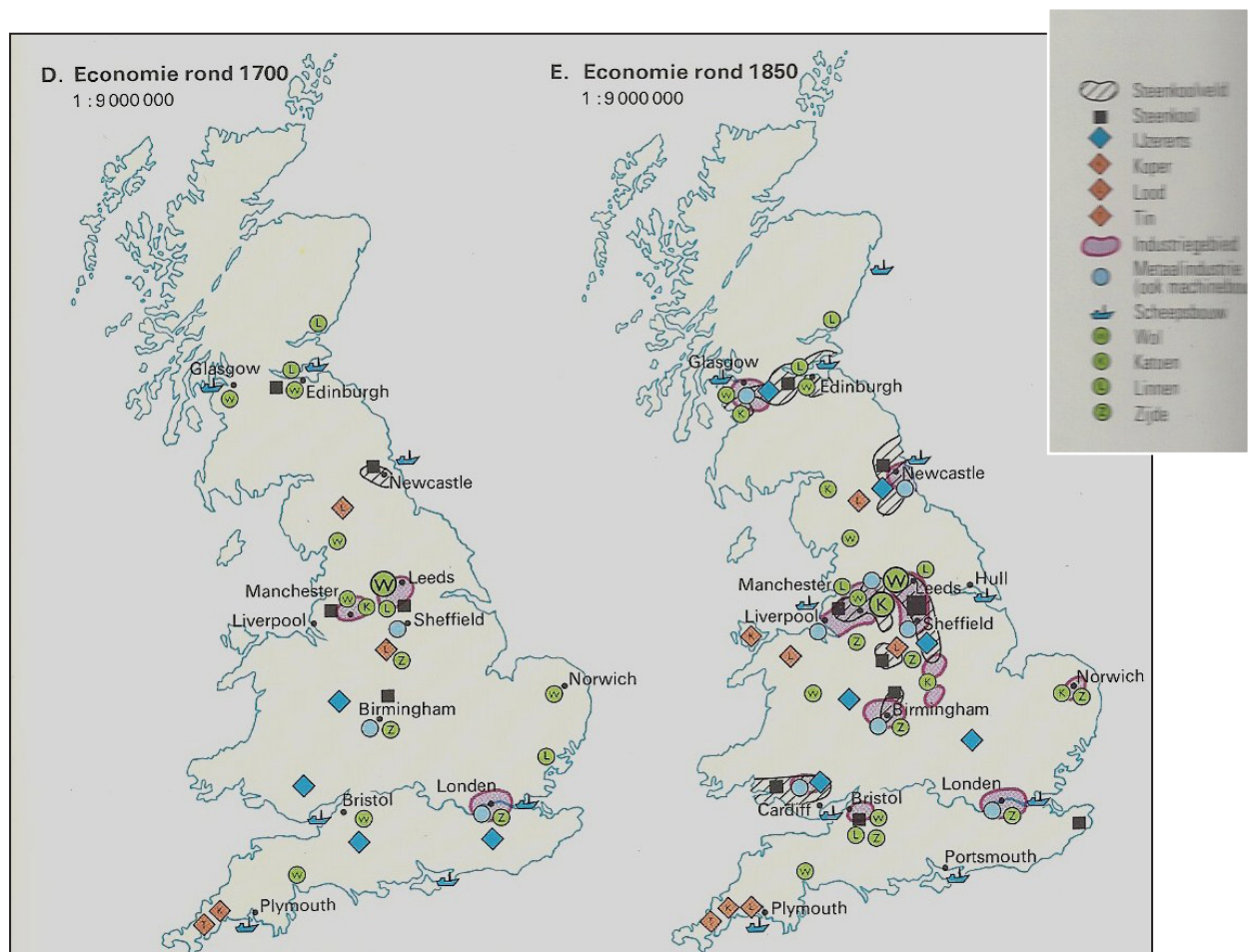
³²S. J. Chapman, *The Lancashire cotton industry: a study in economic development* (Manchester 1904) 1-3

³³R. Tignor e.a., *Worlds together; worlds apart. A History of the world* vol. 2 (New York 2011) 582

TABLE 8
NUMBERS EMPLOYED IN HAND-LOOM WEAVING,
1788-1820 (THOUSANDS) ²

Year	Number	Year	Number
1788	108	1813	212
1801	164	1814	216
1806	184	1815	220
1807	188	1816	224
1808	192	1817	228
1809	196	1818	232
1810	200	1819	236
1811	204	1820	240
1812	208		

Bron: Smelser, N, Social change in the industrial revolution: an application of theory to the Lancashire cotton industry, 1770-1840 (Londen 1972) 137

Bron: De Bosatlas van de wereldgeschiedenis (Groningen 1983) 19

Hoewel het enorme aanbod aan wevers voor de handweefgetouwen de motivatie voor ondernemers verminderde om te investeren in door machines aangedreven weefgetouwen,³⁴ suggereert nieuw onderzoek dat de hogere salarissen in Lancashire ten opzichte van hun Indiase concurrenten de belangrijkste aanleiding was waardoor de technologische verbeteringen vanaf de jaren 1780-1790

³⁴F. W. Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England: a study of historical models of protest and its suppression* vol. 1 (Michigan 1979) 111

toch gestalte kregen.³⁵ Dit leidde waarschijnlijk tot lagere productiekosten.³⁶

Technologische verbeteringen in de katoenindustrie zijn goed af te meten aan het aantal fabrieken en molens. Systematisch bewijs van het aantal fabrieken of molens waar katoen in gesponnen werd, is niet regelmatig verkrijgbaar tot de jaren 1830. Speciale fabrieksrapporteurs deden vanaf die tijd in opdracht van het parlement onderzoek naar de arbeidsomstandigheden in de Engelse fabrieken.³⁷ In 1835 werden 990 mechanisch aangedreven molens gerapporteerd in de 'katoengebieden' Lancashire, Cheshire, Derbyshire en West Riding, plus acht in aanbouw en 46 onbemande molens. In Schotland stonden nog eens 159 molens (waarvan in 49 alleen geweven werd) en in andere gebieden in Engeland ook nog eens honderd. Tabel ? laat zien hoeveel molens men schatte voor de jaren 1787-1825.³⁸

Table 1
Estimates of number of mills in cotton industry 1787-1825.
1787-1812: Chapman (1972) Table 3, p. 30. 1825: Lyons (1985) Table 1, p. 420.

Date	Origin of estimate	Arkwright mills	Mule factories and workshops
1787	Colquhoun	143	n.d.
1795	Chapman	c. 300	n.d.
1797	Watts		
1812	Crompton	n.d.	673
1825	Lyons		

900

799

Bron: Harley, C. K., 'Was technological change in the early Industrial Revolution Schumpeterian? Evidence of cotton textile profitability', *Explorations in Economic History* 49 (2012) 516-527, aldaar 519

De industrialisering die het gevolg was van deze technologische ontwikkelingen zorgde ervoor dat bedrijven steeds groter en zo kapitaalintensief werden dat de benodigde bedragen de financiële armslag van de gewone gildemeesters te boven gingen. Grote kapitaalbezitters, maar ook edelen, burgers en vorsten huurden in bijvoorbeeld de mijnbouw, de scheepsbouw en de bierbrouwerij arbeiders vaak alleen in voor de duur van een klus. Standaardgoederen van een hoge kwaliteit voor het rijkere deel van de bevolking werden gemaakt in grote werkplaatsen, de manufactures. Het ging hierbij bijvoorbeeld om boeken, glas- en aardewerk, porselein, zeep, wandkleden en wapens. Hoewel Engeland ook een groot aantal manufactures kende, is het opvallend dat hier in tegenstelling tot de haar omringende landen de winning van delfstoffen, de productie van ijzer en de vervaardiging van eenvoudige stoffen via het *putting out*-systeem relatief gezien veel belangrijker was. Het *putting out*-systeem ontstond vaak naast de manufactuur. In veel industriesteden vond een deel van de bewerking van de stoffen, meestal het dure en gespecialiseerde werk, plaats in centrale werkplaatsen. De arbeiders van die werkplaatsen deden de eenvoudige klusjes thuis, of de ondernemers besteedden die klusjes uit aan andere mensen in de stad of op het platteland. Zij brachten het materiaal, of dit nu wol, leer of ijzer was, naar de werklieden thuis en haalden het weer op wanneer de werklieden hun taak hadden volbracht. De ondernemers zorgden er daarbij wel voor dat de arbeiders niet meer dan een klein onderdeelje in het productieproces bleven; vaak lieten ze de verdere bewerking in de werkplaats of bij andere thuiswerkers voortzetten.³⁹

³⁵ S. Broadberry en B. Gupta, "Lancashire, India and shifting competitive advantage in cotton textiles, 1700-1850: the neglected role of factor prices", *Centre for economic policy research* (HI-POD Conference, Brussels 2012)

³⁶ C. K. Harley, 'Was technological change in the early industrial revolution Schumpeterian? Evidence of cotton textile profitability', *Explorations in economic history* 49 (2012) 516-527, aldaar 520

³⁷ <http://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/19thcentury/overview/factoryact/>

³⁸ De schatting van Colquhoun van 1787 komt uit de verklaring aan het Board of Trade, oorspronkelijk een onderzoekscomite uit de zeventiende eeuw dat inmiddels is opgegaan in het ministerie voor zaken, innovatie en vaardigheid. Chapman's schatting voor 1795 en Watts' schatting voor 1797 zijn gebaseerd op documenten van de brandverzekering. De schatting van 1812 is gemaakt door Samuel Crompton die een toelage van het parlement wilde voor zijn nieuwe uitvinding. John Lyons kwam in 1825 aan zijn schatting door het classificeren van inschrijvingen in een groot commercieel adressenboek van die tijd. Zie: C.K Harley, 'Was technological change in the early industrial revolution Schumpeterian? Evidence of cotton textile profitability', *Explorations in economic history* 49 (2012) 516-527, aldaar 519

³⁹ L. Heerma van Voss, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000) 84-86

2.2 Bevolking

Of de voedselproductie nu toenam door vooral grote of vooral kleine boerderijen, er moest meer voedsel geproduceerd worden, want de bevolking nam snel toe in het vroegmoderne Engeland. Terwijl het in 1701 nog iets meer dan vijf miljoen inwoners herbergde, was de bevolking in 1800 gegroeid naar zo'n 8,6 en in 1851 naar 16,7 miljoen.

De bevolkingsgroei van Lancashire steeg daar ver bovenuit. Waar het in 1700 nog een relatief dunbevolkt graafschap was, was het in 1830 het dichtstbevolkte en meest ge-urbaniseerde gebied van Engeland. Textiel- en handelscentra als Preston, Blackburn, Bolton en Manchester en de steenkoolgebieden van zuidwest en centraal Lancashire groeiden daarbij zeer snel; de gebieden ten noorden van Preston bleven strikt landelijk en hadden relatief gezien een lagere bevolkingsaanwas.

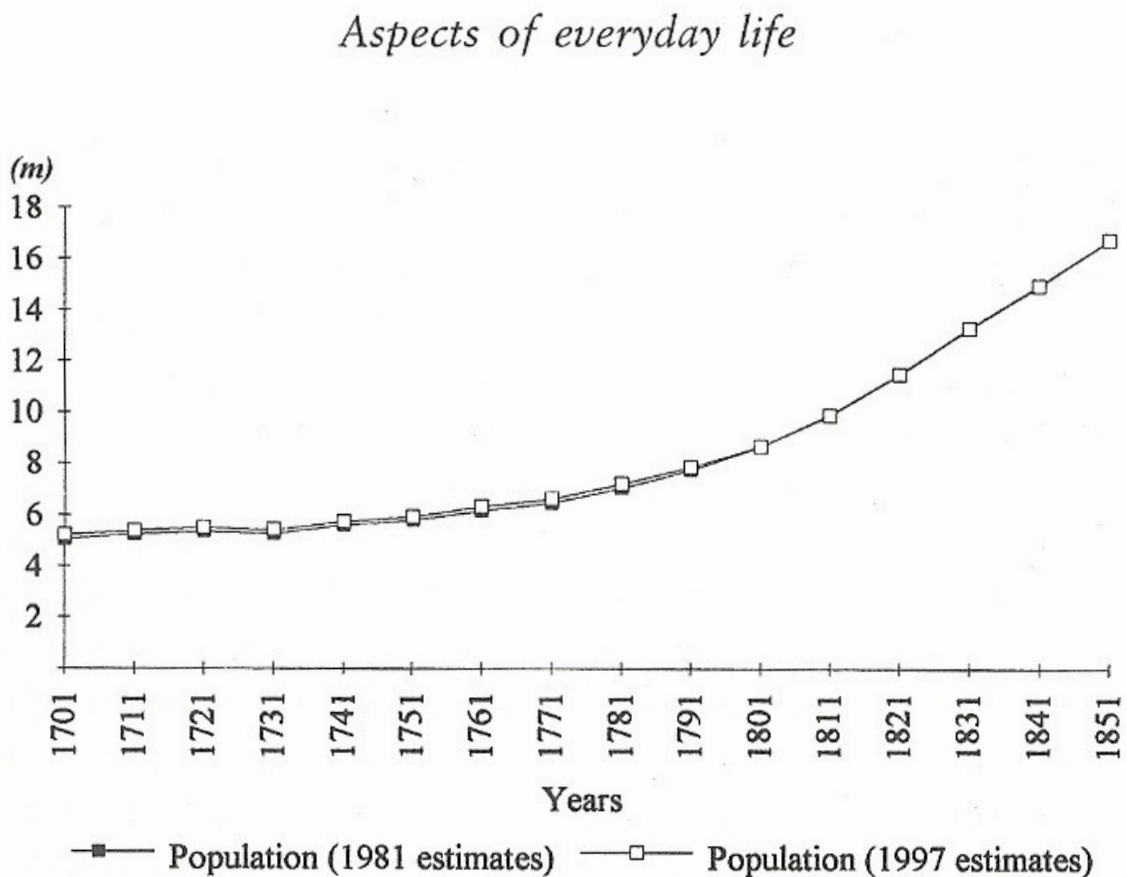

Figure 7.1 Population totals as calculated by Wrigley and Schofield (1981) and Wrigley et al. (1997), 1701–1851

Tussen 1790 en de depressie van 1842 telde Lancashire maar liefst zeven van de tien snelstgroeiende steden van het land op dat moment.⁴⁰ De enorme landelijke bevolkingsgroei was te danken aan een sterk gedaald sterftecijfer door het na 1730 uitblijven van grote epidemieën, waarbij een campagne tegen de pokken een rol gespeeld zou kunnen hebben. Daarnaast daalde de gemiddelde huwelijksleeftijd tussen 1700 en 1820 voor vrouwen van 26,2 naar 23,4 jaar, vooral doordat een veel minder grote groep vrouwen boven de dertig trouwde en een stijging van het aantal vrouwen dat rond hun twintigste trouwde. Voor mannen was de daling navenant. Dit had een groter aantal kinderen per huwelijk tot gevolg. En waar in 1700 elf procent van de bevolking ongetrouwd en dus meestal kinderloos bleef, was dit in 1750 gedaald naar vijf procent.

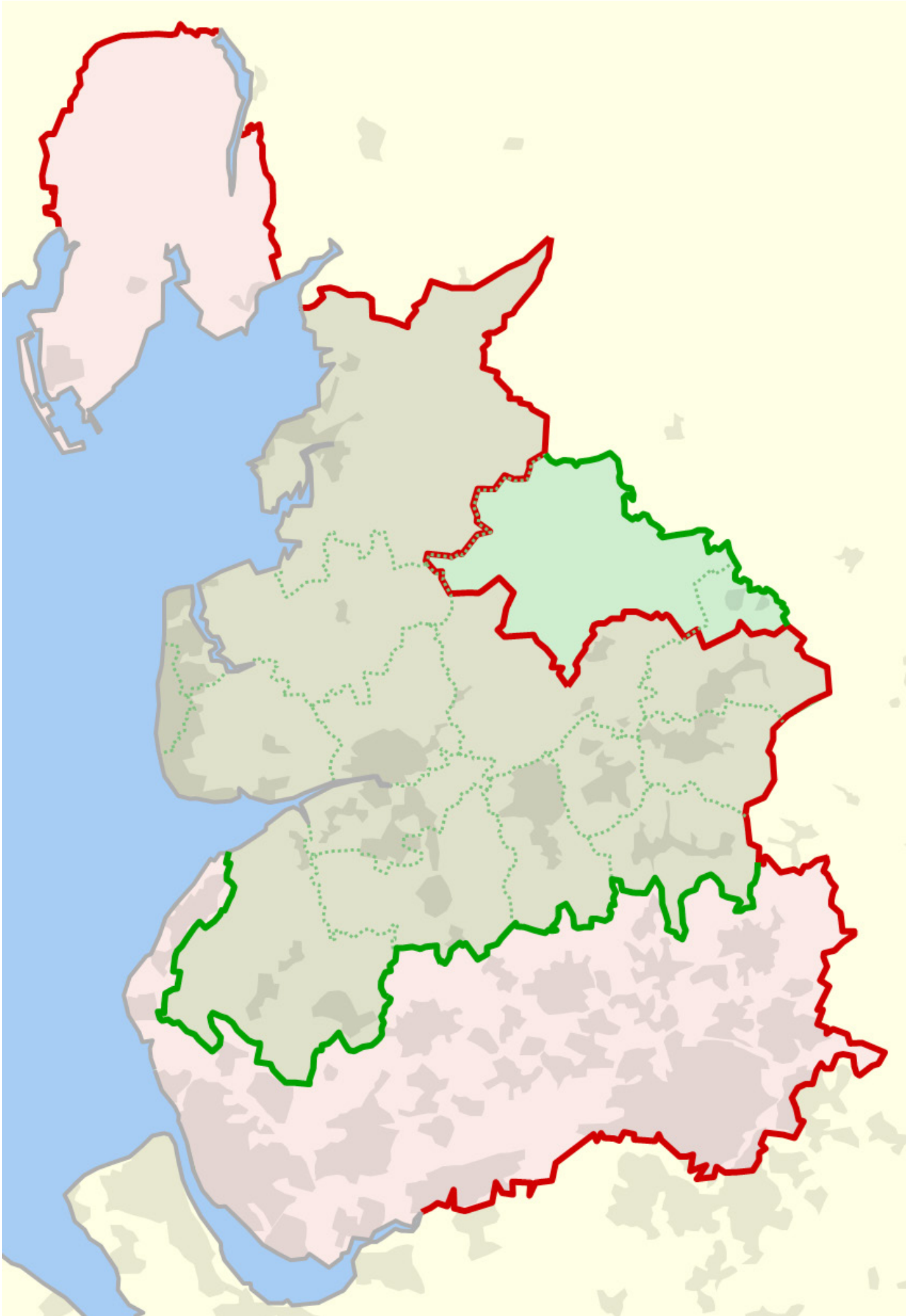
Dit komt ook duidelijk naar voren in een daling van de kindersterfte, waar makkelijker iets over te zeggen is dan de sterfte van volwassenen omdat de cijfers over de kindersterfte makkelijker te berekenen zijn uit de gereconstrueerde gegevens die we uit die tijd hebben. Schattingen van de sterftecijfers van volwassenen doen een stijging van de levensverwachting vermoeden van ongeveer zevenendertig in 1700 tot vijfenveertig in 1809. De precieze verhouding tussen minder sterfte en hogere vruchtbaarheid door een gedaalde huwelijksleeftijd is de inzet van een langlopend debat. De sterftecijfers in de grotere urbane gebieden, zoals in een deel van Lancashire, lagen echter veel hoger dan het landelijk gemiddelde. Deze gebieden groeiden door een combinatie van immigratie en een lage huwelijksleeftijd ondanks sterftecijfers die zeker dubbel zo hoog waren als op het platteland. Door de aanhoudende economische groei daalden de sterftecijfers van het Lancashire van de vroege negentiende eeuw als enige regio in Engeland niet. Daar moet wel bij worden aangetekend dat de sterftecijfers op het platteland van Lancashire en ook van andere noordelijke plattelandsgebieden als Westmorland en the East Riding ook ongeveer een derde hoger lagen dan het landelijk gemiddelde. Minder gezonde gewoonten op onder andere het gebied van hygiëne en de zorg voor de kinderen, maar ook de verdeling van het werk tussen de beide seksen worden hier onder andere voor verantwoordelijk gehouden.⁴¹

Vele arbeiders in Lancashire wensten zich niet neer te leggen bij de slechte verdiensten en de slechte arbeidsomstandigheden in de katoenindustrie die hun leefomstandigheden verre van ideaal maakten. Vele opstootjes, maar ook groots opgezette rellen zijn in de geschiedenisboeken terug te vinden. Verzet tegen de technologische ontwikkelingen leidde bijvoorbeeld in 1779 tot een complete week van sociale onrust, waarin grote groepen het graafschap afstruinden naar spin- en voorbereidingsmachines. Winkels die deze machines in groot formaat hadden, werden verwoest. De geschoolde arbeiders waren namelijk bang dat juist hun werk en machtspositie door de technologie werden bedreigd. Opvallend genoeg deden zelfs vrouwen mee aan dergelijke geweldsuitbarstingen. De voedselschaarste van 1799-1801 verhevigde de reacties nog eens extra. In deze drie jaar zijn zeker veertien voedseloproeren geweest. De voedseloproeren werden meestal door vrouwen georganiseerd, terwijl de meer politiek getinte rellen mannen als aanvoerders kenden.⁴² De organisatiegraad en discipline onder sommige ontevreden werd als zo groot ervaren dat sommige historici de over het hele graafschap uitwaaierende ontevreden vergeleken met een leger. Een voorbeeld hiervan is het relaas van William Robert Hay, advocaat en magistraat, die liet optekenen dat hij en zijn mannen in mei 1801 bij een tocht van Manchester naar Buckton Castle 'een menigte van zeker niet minder dan vijftienduizend mensen' in bedwang moesten zien te houden. Bij dergelijke gebeurtenissen werden huizen en molens verbrand en vonden er straatgevechten plaats. Inschakeling van het leger na soortgelijke gebeurtenissen werd zo veelvuldig gedaan dat er wel gesproken werd van een soort reflexmatige reactie van de autoriteiten. Minder heftige protesten

⁴⁰ Om mogelijke verwarring te voorkomen wil ik hier aantekenen dat het huidige Lancashire veel kleiner is dan het in dit artikel beschreven Lancashire. In 1974 heeft in Engeland een herindeling plaatsgevonden van het lokale bestuur. Greater Manchester, Manchester en omgeving, en Merseyside, met Liverpool en de omliggende plaatsen, maken sindsdien geen deel meer uit van het graafschap. Zij vormen nu een zogenaamd stedelijk graafschap. Tegelijkertijd werd het noordelijke deel van Lancashire bij Umbria gevoegd.

⁴¹ S. King, *Making sense of the Industrial Revolution*, 209-217

⁴² P. A. Custer, 'Refiguring Jenima: gender, work and politics in Lancashire, 1770-1820', *Past and Present* 95 (2007) 127-158, aldaar 128-135

Bron: <http://en.wikipedia.org/wiki/Lancashire>

kwamen op maandelijkse basis voor. Mensen die werk meenamen vanuit de werkplaatsen naar hun eigen huis, namen ook vaak zelf de door hen bewerkte kleding mee terug naar de manufactuur in ruil voor meer garen en een hogere beloning. Hier waren zelfs speciale dagen voor in het leven geroepen, de zogenaamde *taking-home days*. Dit bleken ook uitstekende gelegenheden voor collectieve acties en protesten tegen de werkgevers in de katoen- en wolindustrie te zijn. Gemeenschappen arbeiders trokken daarbij gezamenlijk op en trokken zich daarbij niets aan van gemeentegrenzen.⁴³ In Lancashire waren zowel vakbonden als andere arbeidersorganisaties die deze en andere politieke protesten konden organiseren.⁴⁴ Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw namen de protesten in aantal en hevigheid overigens af vanwege de hogere levensstandaard die bij de loonarbeiders was ontstaan. Dit zorgde naast meer comfort en zekerheid voor een stijging van het vertrouwen in en de waardering van het bestaande economische systeem. Dit werd nog weer verder versterkt door een groeiende mogelijkheid tot opwaartse sociale mobiliteit en de toegestane groei van de friendly societies en andere zelfhulp- en onderlinge hulporganisaties van de arbeiders.⁴⁵

De katoenindustrie zorgde ook echt voor een enorme verschuiving van de economische balans en daarmee van de bevolkingsverspreiding in Lancashire. De economische activiteiten concentreerden zich aan het begin van de achttiende eeuw in het westen van het graafschap, waar Lancaster, Preston en Liverpool als bestaande havens een lange commerciële geschiedenis hadden. Liverpool was de op twee na grootste haven van Engeland na 1800 en de grootste stad van het graafschap tot 1811. Vanaf 1750 werd Manchester, gelegen in het oosten van Lancashire, steeds belangrijker en groter. Waar het in 1717 nog achtduizend inwoners telde, was het in 1757 gegroeid naar 19.800 en in 1801 tot meer dan 90 duizend inwoners. Ook omliggende dorpen als Salford (van tweeduizend inwoners in 1750 naar zeventuizend in 1801) en Bolton (van minder dan vijfduizend inwoners in 1773 naar meer dan 12,5 duizend in 1801) groeiden sterk dankzij de katoenindustrie.⁴⁶

Deze sterke bevolkingsgroei in de plaatsen met een groeiende industrie in de tweede helft van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw heeft de proletarisering die al eerder in Lancashire was opgetreden, nog eens flink versterkt. De sociale samenhang die verdwenen was met de verstedelijking werd verder deels goedgeemaakt door de oprichting van achthonderd friendly societies⁴⁷ in de eerste jaren nadat de wet hierop, die in 1793 was ingesteld, van kracht was.⁴⁸ Ook de pub, het bierhuis en concertzalen waar muziek, zang en dans en allerlei circusacts werden uitgevoerd werden belangrijke plekken voor sociaal contact. Vanaf de jaren 1840 werden publieke parken aangelegd en gratis bibliotheken gesticht om ook vrije tijdsbesteding van een wat hoger niveau aan te bieden aan de arbeidersbevolking.⁴⁹

Onderling ontstonden bij de arbeiders naast de eerdergenoemde factoren van arbeidersonrust nog spanningen vanwege de aanwezigheid van arbeiders die volledig afhankelijk waren van loonarbeid en arbeiders die part-time in loondienst waren als aanvulling op de verdiensten van hun eigen boerderij en daarom in de positie waren om lagere lonen te accepteren. Verder speelden ook angst voor het verlies van controle over waar en wanneer men moest werken en de druk om ook de eigen kinderen als jonge arbeiders in te zetten in de in aantal groeiende fabrieken mee in de onrustgevoelens van velen.⁵⁰

⁴³F. W. Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England*, vol.1, (Michigan 1979) 107-109

⁴⁴Munger, *Popular protest and its suppression*, 102-105

⁴⁵J. K. Walton, *Lancashire: a social history 1558-1939* (Manchester 1987) 243-244

⁴⁶F. W. Munger, Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England*, vol. 1, 107-109

⁴⁷Friendly societies waren 19e eeuwse arbeidersorganisaties die de betalende leden onderlinge hulp verschafften. Door het combineren van zakelijke activiteiten met feestmalen en drinkgelagen en andere sociale functies promoten friendly societies groepsolidariteit en een vorm van identiteit voor de arbeidersklasse; T. F. X. Noble, *Western civilization beyond boundaries* (Boston/New York 2008) Glossary-6

⁴⁸F. W. Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England*, 107-111

⁴⁹J. K. Walton, *Lancashire: a social history, 1558-1939* (Manchester 1987) 189-190

⁵⁰F. W. Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England: a study of historical models of protest and its suppression* vol. 1 (Michigan 1979) 102-105

2.3 Andere factoren

Net als in andere landen in Europa konden velen van de groeiende bevolking die voorheen in de landbouw zouden hebben gewerkt door al deze ontwikkelingen vanaf de achttiende eeuw voor ander werk worden ingezet. In de zeventiende eeuw werkte nog tachtig procent van de Europeanen in de landbouw.⁵¹ In het Engeland van de vroege achttiende eeuw was daarentegen nog maar vijfenvijftig procent van de bevolking werkzaam in de landbouw.⁵² Bewijs van gemeenteregisters suggereert dat in een aantal gemeenten in het zuiden van Lancashire flink meer dan de helft van de bevolking zijn brood verdiende in de textielindustrie in de jaren tussen 1720 en 1770. Dit gold bijvoorbeeld voor 54 procent van de mannen in Oldham in de jaren 1720 en dit steeg door naar 59 procent in de jaren 1770. In het dicht bij Oldham gelegen Middleton was zelfs 72 procent van de mannen in de jaren 1740 werkzaam in de textiel.⁵³

Naast verbeterde landbouwmethoden, bevolkingsgroei door lagere sterfte- en hogere geboortecijfers en de aanwezigheid van proto-industrie op het platteland, was ook de verbetering van het transportnetwerk in de achttiende eeuw voor Groot-Brittannië een belangrijke voorwaarde voor het industrialisatieproces.⁵⁴ In Lancashire ging het daarbij vooral om verbeteringen van wegen en vaarwegen in het zuiden van het graafschap in de jaren tussen 1730 en 1750.⁵⁵ In de jaren 1770 werd in Lancashire een ambitieus programma voor de aanleg van kanalen gerealiseerd, waar waarschijnlijk Liverpool het meest van profiteerde door een rechtstreekse verbinding met het steenkolengebied rond Wigan.⁵⁶

Daarnaast was het natuurlijk van groot belang dat Groot-Brittannië met zijn grote overzeese rijk de dominante politieke macht was op het wereldtoneel van de negentiende eeuw. Het had hiermee zowel een grote afzetmarkt voor zijn producten als een grondstoffenmarkt om die producten te kunnen maken. Hierdoor werd massaproductie haalbaar.⁵⁷

In de voor Engeland en vooral Lancashire zo belangrijke katoenindustrie waren de belangrijkste producenten van ruwe katoen ook nog eens Brazilië, Egypte (onder Britse heerschappij van 1882 tot 1952⁵⁸), India en de Verenigde Staten. Tot 1793 was de Engelse kolonie India de grootste leverancier van ruwe katoen van deze vier; na de uitvinding van de 'cotton gin' door de Amerikaan Eli Whitney werd dit de voormalige Britse kolonie de Verenigde Staten, die in 1850 meer dan tachtig procent van de wereldwijd verhandelde ruwe katoen produceerde.⁵⁹ Daarnaast was ook het Brits-Egyptische Sudan een producent van ruwe katoen.⁶⁰ De Britten hadden kortom kortere lijntjes met de katoenproducerende landen dan de andere koloniale machten.

Verder was Engeland het enige Europese land met één munt, één belastingstelsel en één toltarief. Ook had Engeland eerder dan zijn concurrenten een nationaal bankensysteem dat de industrie kon stimuleren in gebieden waar het aan privéinvesteringen ontbrak. Ten slotte lagen in Engeland de lonen hoger dan op het continent, wat een extra stimulans voor de ondernemers betekende om te komen tot arbeidsbesparende middelen.⁶¹

Samenvattend kunnen we stellen dat verbeterde methodes in de landbouw en het geld dat de mijnbouw opleverde een soort economisch vliegwieleffect opleverden doordat deze sectoren geld opleverden voor investeringen in de wol- en later de katoenindustrie. Gilde en overheid vormden bovendien in Lancashire, zoals in andere gebieden, geen hindernis via allerlei regels, waardoor de katoenindustrie zich vrij en snel kon ontwikkelen. Binnen 150 jaar groeide deze uit tot een tak van

⁵¹T. F. X. Noble e.a., *Western civilisation beyond boundaries* (Boston/New York 2008) 621-623

⁵²L. Heerma van Voss, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000) 71

⁵³J. K. Walton, *Lancashire: a social history 1558-1939* (Manchester 1987) 62

⁵⁴T. F. X. Noble e.a., *Western civilisation beyond boundaries* (Boston/New York 2008) 621-623

⁵⁵J. K. Walton, *Lancashire: a social history 1558-1939* (Manchester 1987) 60

⁵⁶Walton, *Lancashire*, 72-73

⁵⁷T. F. X. Noble e.a., *Western civilisation beyond boundaries* (Boston/New York 2008) 621-623

⁵⁸R. Tignor e.a., *Worlds together, worlds apart. A History of the world* vol. 2, (New York 2011) 763

⁵⁹R. Tignor e.a., *Worlds together, worlds apart*, 582

⁶⁰Ibidem, 655

⁶¹T. F. X. Noble e.a., *Western civilization beyond boundaries* (Boston/New York 2008) 621-623

bedrijf waar zeker de helft van de bevolking in de steden werk in kon vinden. Hierbij was het van groot belang dat Groot-Brittannië de dominante koloniale macht op het wereldtoneel was en het meest een eenheidsstaat vormde van de Europese landen op dat moment. Dit leverde vele economische voordelen ten opzichte van de concurrentie op.

H3: Armeazorg na de Industriële Revolutie

3.1 De financiering van de armeezorg

Uit de Engelse staatsuitgaven tussen 1776 en 1850 (plaatje King, 315) blijkt dat de uitgaven aan armeezorg tussen 1776 en 1815 meer dan verdrievoudigen en na een korte dip een hoogtepunt bereikten in 1818. Daarna stegen en daalden de uitgaven veelvuldig, maar op het punt van 1818 geraakte men niet meer.⁶² Pas in 1870, gedurende een korte periode, werd in Engeland weer meer

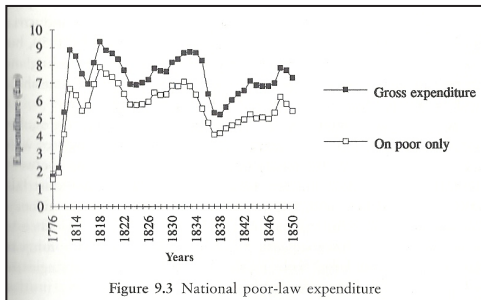

Figure 9.3 National poor-law expenditure

Bron: King, S, *Making sense of the Industrial Revolution. English economy and society 1700-1850* (Lancaster 2001) 315

uitgegeven aan armeezorg; tussen 1880 en 1890 leek deze verandering structureel te zijn geworden. Het aantal mensen per duizend dat armeezorg ontving daalde van zo'n tachtig in 1840 tot ongeveer dertig in 1880. Interessant is de piek en de daarop volgende daling tussen 1862 en 1865.

Waarschijnlijk geeft dat de 'Cotton Famine' weer. Opvallend is ook dat de daling van het aantal uitkeringen aan armeezorg doorzette tot 1920.

De uitgaven aan deze kleiner wordende groep mensen die armeezorg kreeg gingen na een enorme daling tussen 1820 en 1835, van dertien naar vijf shilling (!) per persoon licht omhoog tot 1890 en stegen daarna tot 1915 sterk door.⁶³ Dit komt overeen met de stelling van John Broad dat de combinatie van armeezorg via de overheid en particulieren tussen 1650 en 1780 voldoende was om de armen op een humane wijze te onderhouden. Pas na 1780 was door de sterke bevolkingsgroei en de stijgende werkloosheid een drastischer oplossing nodig om in de basisbehoeften van de armen te voorzien.⁶⁴ De stijging van de staatsuitgaven aan armeezorg met een factor 3 tussen 1776 en 1850 hield namelijk wel gelijke tred met de bevolkingsgroei van zo'n 7 naar zo'n 16,7 miljoen inwoners, maar periodes van grote werkloosheid namen na 1780 zo sterk toe in aantal dat op die momenten veel meer geld nodig was. Particuliere organisaties sprongen in dit gat.

In heel Lancashire stegen de kosten van de armeezorg vanaf de jaren 1750. Deze ontwikkeling is toe te schrijven aan het groeiende belang van loonarbeid, dat samenhangt met de bevolkingsgroei. Misschien speelden een hogere levensverwachting en een afname van de kindersterfte een rol. De stijging van de kosten in de grote steden Liverpool en Manchester overschreed de kosten in andere delen van het graafschap in ruime mate. In 1681 gaf men in Liverpool maar veertig pond uit aan armeezorg; in 1691 was dit 135 pond, in 1719 was het 520 pond en in 1722 was het al duizend pond. Daarmee was het budget voor de armeezorg in Liverpool in 41 jaar tijd met een factor 25 uitgebreid. Stijgingen van de werkloosheid zorgden van tijd tot tijd wel voor pogingen de geboden voorzieningen te versoberen.⁶⁵

De uitgaven aan de armeezorg van de overheid via de Poor Law bleven in Lancashire laag. In 1802/1803 waren de kosten per hoofd van de bevolking in Lancashire als geheel *4s 10d*, vergeleken met een landelijk gemiddelde van *8s 10d* en bedragen van *16s 1d* in Berkshire en *22s 6d* in Sussex. De uitgaven verschilden sterk per district van het graafschap. De relatief hoge uitgaven in het landelijke Furness van *6s 11d* doen een lager gemiddelde in de industriële districten vermoeden, al is wel bekend dat in de grote steden als Bolton en Manchester de *totale* uitgaven hoger lagen dan op het platteland vanwege de hogere bevolkingsdichtheid en de relatieve schaarste aan grote landbezitters. In 1831 waren de uitgaven van Lancashire aan de Poor Law-armeezorg zelfs de laagste van heel Engeland en Wales. In 1830 was nog eens goed gekeken naar alle 'in behandeling zijnde zaken', waarop tot een scherpe verlaging van de uitgaven werd besloten. Een vergelijkbaar beleid werd gevoerd in Manchester.

⁶²S. King, *Making sense of the Industrial Revolution. English economy and society 1700-1850* (Lancaster 2001) 315

⁶³K. D. M. Snell, *Parish and belonging. Community, identity and welfare in England and Wales, 1700-1950* (Cambridge 2006) 213-216

⁶⁴J. Broad, 'Parish economies of welfare, 1650-1834', *Historical Journal*, vol. 42-4 (dec. 1999) passim

⁶⁵J. K. Walton, *Lancashire: a social history, 1558-1939* (Manchester 1987) 88-90

3.2 De organisatie van de armenzorg in Lancashire 1700-1900

Naast de voorzieningen die de overheid via de Poor Law bood waren in de jaren 1730 en 1740 in heel Lancashire werkhuizen geopend, na wetgeving daarover in 1723. Dezen boden onderdak aan de armen die gedurende langere tijd arm zouden blijven: de ouderen, de zieken, de lichamelijk en geestelijk zwakken en de ongetrouwde moeders met jonge kinderen. De grote meerderheid die op de armenzorg was aangewezen, ontving thuis hulp in de vorm van huur-of pachtgeld, brandstof, voedsel of geld om naar eigen inzicht te besteden. Daarnaast kenden de grote steden een groeiende hoeveelheid goede doelenorganisaties die de armen wilden ondersteunen. Bij elke economische depressie werden verder ad hoc gaarkeukens opgezet en kolen en kleding ingezameld en uitgedeeld. Rond 1790 werden daar in Manchester nog een hospitaal voor arme getrouwde vrouwen en een Huis van Herstel aan toegevoegd, gevolgd door een permanente organisatie voor de inzameling van publieke bijdragen voor de armen, vooral voor de strenge winters bedoeld. Liverpool volgde Manchester op dit gebied al snel. Deze organisaties hebben met relatief beperkte middelen een enorme bijdrage geleverd aan de armenzorg in Lancashire. Het comité van de burgerlijke organisatie voor de inzameling van goederen en geld voor de armen in Liverpool, de Dispensary, klaagde in 1824 dat maar een op de tweehonderd inwoners van hun stad geld doneerde, terwijl een op de vijf jaarlijks steun kregen. In kleinere en jongere industriestadjes als St. Helens zou de verantwoordelijkheid voor de armenzorg wel eens geheel op de schouders van een aantal rijke individuen kunnen hebben gelegen. Om dit met zekerheid te kunnen zeggen zal meer onderzoek moeten volgen. De invoering van de New Poor Law van 1834 veranderde weinig aan het gevoerde beleid.⁶⁶ Belangrijk hierbij is wel dat zoals eerder vermeld de lonen in Lancashire het hoogste van het land waren op Londen na. Doordat de voedselprijzen relatief laag waren hadden inwoners van Lancashire de hoogste koopkracht van alle Engelsen.

Waar aan het beleid weinig veranderde, veranderden wel de omstandigheden. De 'Cotton Famine' was maar een van de steeds heftiger cyclische instortingen van de katoenhandel wereldwijd. Van vergelijkbare omvang waren de crises van 1877/79, 1884/5 en 1891/93, nog gevolgd door meerdere kleinere instortingen in de twintigste eeuw. Dit betekende een enorme daling van het aantal wevers dat werkte met het handweefgetouw, al duurde het tot de jaren 1890 voordat deze groep definitief het veld ruimde.⁶⁷ Zelfs vele liefdadigheidsorganisaties en arbeidersverenigingen kraakten nu in hun voegen door de enorme aantallen hulpaanvragen die ze te verwerken kregen van het sterk stijgende aantal werklozen.⁶⁸

Hulp van de kerk en gilden konden deze organisaties in Lancashire nauwelijks krijgen. Kerk en gilden speelden daarvoor in het graafschap een te bescheiden rol. De invloed van de kerk nam in Engeland pas af na het Victoriaanse tijdperk (1837-1901) en de uitbreiding van de staat aan het begin van de twintigste eeuw.⁶⁹ Voor Lancashire was de rol van de Kerk al lange tijd relatief beperkt geweest, zeker sinds de regeerperiode van de Stuart-dynastie (1603-1714).⁷⁰ De bevolkingsgroei- en redistributie van de late achttiende eeuw maakten kerkelijke pogingen tot verbetering van het religieuze klimaat nog moeizamer dan het voorheen al was geweest. Bij een onderzoek naar kerk- en kapelbezoek in 1851 waren er maar vijf graafschappen in Engeland met lagere bezoekersaantallen dan Lancashire. Voor bezoeken aan de Church of England waren dit er zelfs maar vier. Van de steden had Preston zelfs de laagste bezoekersaantallen van het hele land. Hier moet wel bij worden aangetekend dat Lancashire, mede door het grote aantal Ieren dat hier woonde, het grootste aantal rooms-katholieken van het land herbergde. Bij een meting kwam men tot het enorme aantal van een op de zes inwoners van Lancashire dat zich katholiek noemde, met

⁶⁶J. K. Walton, *Lancashire: a social history, 1558-1939* (Manchester 1987) 193-195

⁶⁷Walton, *Lancashire*, 204-205

⁶⁸Ibidem, 285

⁶⁹Zie o.a. F. Prochaska, *Christianity and social service in Britain: the disinherited spirit* (2006) passim en A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 2004) 164-175 & 199-205

⁷⁰W. K. Jordan, *The social institutions of Lancashire: a study of the changing patterns of aspirations in Lancashire, 1480-1660* (Manchester 1962) 1 en 5-8

meer dan een op de drie in Preston en bijna een op de drie in Liverpool als uitschieters. De genoemde resultaten waren overigens wel een verbetering ten opzichte van de kerkelijke bezoekersaantallen van het begin van de negentiende eeuw.⁷¹

Voor gilden in Lancashire gold dat het winnen van delfstoffen een dure aangelegenheid was die op grootschalige wijze werd aangepakt en zich dus niet leende voor een ambachtelijke werkwijze. De vaak honderden arbeiders die bij zo'n groot project betrokken waren, deden dit dan ook bijna nooit op gildebasis. Zoals we al gelezen hebben, waren in de katoenindustrie ook weinig tot geen gilden actief. Zij hadden hun greep op deze grootschalige industrieën verloren doordat in het *putting out*-systeem steeds meer werk werd verricht door mensen die niet lid waren van een gilde: thuiswerkers, aannemers en onderaannemers, vrouwen en kinderen.⁷² Lancashire kende overigens wel gilden, zelfs in de hoogtijdagen van de Industriële Revolutie. Arbeiders die werkten met fijnspinnmachines hadden bijvoorbeeld een ambachtsgilde-achtige organisatie opgebouwd en daarmee een machtspositie gecreëerd waar andere arbeiders alleen maar van konden dromen.⁷³

3.3 De 'Cotton Famine'

De aanhoudende expansie van de katoenindustrie in Lancashire werd nu en dan ruw onderbroken door economische neergang, waarna herstel volgde en de groei weer werd ingezet. Na de 'Cotton Famine' van 1861-1865, een tekort aan ruwe katoen vanuit Amerika in de winter van 1861-1862, zette echter een daling in die niet meer is geëindigd. Het aandeel van de katoenindustrie in de Britse export daalde van veertig procent in 1850 naar dertig procent in 1873 en 29 procent in 1896. Nog in 1913 domineerde Lancashire de katoenhandel wereldwijd, al was de concurrentie sterk toegenomen.⁷⁴ De katoenindustrie groeide echter in absolute zin ook in de negentiende eeuw sterk door in Lancashire en de omliggende graafschappen, ondank de 'Cotton Famine' van de jaren 1860 en de daaropvolgende perioden van laagconjunctuur of depressie. In 1838 was nog bijna zestig procent van de Britse arbeiders in de katoenindustrie afkomstig uit Lancashire. In 1898/99 was dit bijna 76 procent.⁷⁵

Wat nu de overlevingstaktiek was van een katoenarbeider uit het midden van de negentiende eeuw die werkloos was geraakt, is inzet van een hoogoplopend debat. Uit eigen onderzoek heeft George Boyer geconcludeerd dat tussen november 1861 en december 1862 de gemiddelde tijd tussen het werkloos raken van een katoenarbeider en het moment dat hij steun kreeg via de Poor Law minder dan twee maanden was. Dit komt volgens hem overeen met de informatie over de hoogte van de spaargelden van de arbeiders. Gezien de kleine financiële reserves en de kleine hoeveelheid informele hulp konden naar zijn mening de meeste arbeiders niet langer dan 4 tot 8 weken zonder inkomensaanvulling via de Poor Law.⁷⁶

Hij verschilt van mening met Lynne Kiesling over het relatieve belang van armenzorg en informele hulp. Waar hij beweert dat armenzorg de belangrijkste bron van inkomsten was voor de werkloze arbeiders, stelt zij dat de arbeiders in de eerste plaats vertrouwden op informele hulp, via hun eigen spaargeld, hulp van de familie, informele liefdadigheid en lidmaatschap van coöperaties en 'friendly societies'. De tijd tussen het werkloos raken en het aanvragen van formele armenzorg via de Poor Law was volgens haar dan ook veel langer dan Boyer en anderen beweren. Dit komt volgens haar overeen met de observatie dat het gebruik van en de uitgaven aan de Poor Law in Lancashire lager was dan in de meeste andere gebieden van Groot-Brittannië. Dit was te danken aan de katoenarbeiders, die veel minder snel geneigd waren armenzorg aan te nemen dan andere

⁷¹J. K. Walton, *Lancashire: a social history, 1558-1939* (Manchester 1987) 184

⁷²L. Heerma van Voss, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000) 83-84

⁷³F. W. Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England: a study of historical models of protest and its suppression* vol. 1 (Michigan 1979) 106

⁷⁴J. K. Walton, *Lancashire: a social history*, 201

⁷⁵Walton, *Lancashire*, 199

⁷⁶G. R. Boyer, 'Poor relief, informal assistance, and short time during the Lancashire Cotton Famine', *Explorations in Economic History* 34 (1997) 56-76, aldaar 56

arbeidersgroepen.⁷⁷ Vele andere historici steunen Kiesling in deze constatering.⁷⁸ Walton voegt hier nog aan toe dat ook het relatief hoge inkomen van de familie als geheel in de katoendistricten in dit kader van belang is.⁷⁹ In haar bloeitijd, tot de Eerste Wereldoorlog, was Lancashire bovendien een gebied met relatief hoge lonen, vooral door de katoenindustrie, maar ook in de landbouw en andere industrieën. Alleen in Londen lag het inkomen gemiddeld hoger. Bovendien waren de voedselprijzen relatief laag. De koopkracht van de inwoners van Lancashire was hiermee het hoogste van Groot-Brittannië.⁸⁰ Hier moet wel bij worden aangetekend dat er weinig primaire bronnen zijn die deze onder historici breed gedragen stelling ondersteunen.⁸¹ King geeft nog weer een andere draai aan deze discussie door zijn stelling dat veel historici wel zeggen dat de armen beweerden dat ze wettelijk gezien recht hadden op armenzorg, maar dat de onderbouwing hiervoor vaak flinterdun is. Ook is er bijna geen onderzoek gedaan naar de manier waarop armen hun wettelijke rechten gebruikten in de onderhandelingen met overheidsmedewerkers en in hoeverre ze de inhoud van de wet kenden. Opvallend hierbij is ook dat maar een klein aantal van de armen aan wie armenzorg geweigerd werd in beroep ging tegen deze beslissing. Armen die eenmaal hulp hadden ontvangen, waren wel op de hoogte van hun rechten; deze groep reageerde massaal op kortingen die overheden hen nu en dan oplegden als deze krap bij kas zaten. Ook was er een grote groep mensen die vanaf grofweg 1740 in de zogenaamde 'pauper letters' hulp aanvroegen in de gemeente waarin ze op dat moment woonden maar niet wettelijk waren ingeschreven om te voorkomen dat ze gedwongen moesten verhuizen. Er waren gemeenten waar honderden van deze aanvragen binnenkwamen. Ten tijde van de Old Poor Law waren volgens King wel een aantal groepen aan te wijzen die in de meeste Engelse en Welshe gemeentes op hulp konden rekenen. Zo konden mensen met grote families en mensen met lage lonen rekenen op steun, al stond de duur daarvan niet vast. Vanaf de jaren 1790 konden de meest armen ook rekenen op gratis doktersbezoek.⁸²

3.4 Informele hulp in de industriële samenleving

Interessant is het om bij deze constatering eens te kijken naar wat we meer in het algemeen kunnen zeggen over de rol van informele hulp in de industriële samenleving, als de overheidssteun alleen onvoldoende was. Was de rol van informele hulp nog zo groot als Kiesling beweert? Of heeft Boyer gelijk en overheerste het individualisme in de vroegmoderne industriële steden? Uit een Amerikaans onderzoek blijkt dat in dat land mensen op het platteland, ondanks dat ze gemiddeld armer zijn dan de stedelijke bevolking, minder snel geneigd zijn om armenzorg aan te vragen. Dit houdt sterk verband met de observatie dat de waarden van de rurale samenleving haaks staan op deelname van mensen aan de armenzorg, dat de toegang tot programma's van liefdadigheid op het platteland wel eens beperkter zouden kunnen zijn dan in de stad en dat afhankelijkheid van liefdadigheid in de steden versterkt wordt door factoren van concentratie en sociale isolatie in de binnensteden. Het artikel concludeert dan ook na een analyse van alle Amerikaanse districten dat hoe hoger de bevolkingsdichtheid is, hoe hoger het beroep op armenzorg. Dit staat los van de controlevariabelen opleiding, huidskleur, arbeidsongeschiktheid, de percentages ouderen en jongeren onder de 17, het werkloosheidspercentage en het percentage alleenstaande vrouwen met kinderen. Verstedelijking alleen stimuleert dus het gebruik van armenzorg.⁸³

⁷⁷L. L. Kiesling, 'Institutional choice matters: The Poor Law and implicit labour contracts in Victorian Lancashire', *Explorations in Economic History* 33 (1996) 65-85, aldaar 67

⁷⁸G. R. Boyer, 'Poor relief, informal assistance, and short time during the Lancashire Cotton Famine', *Explorations in Economic History* 34 (1997) 56-76, aldaar 58

⁷⁹J. K. Walton, *Lancashire: a social history 1558-1939* (Manchester 1987) 195

⁸⁰Walton, *Lancashire*, 286

⁸¹C. K. Harley, 'Was technological change in the early Industrial Revolution Schumpeterian? Evidence of cotton textile profitability', *Explorations in economic history* 49 (2012) 516-527, aldaar ?????????

⁸²S. King, 'Negotiating the law of poor relief in England, 1800-1840', *History* 96 (2011) 410-435, aldaar 411-415

⁸³T.A Hirschl en M. R. Rank, 'The effect of population density on welfare participation', *Social Forces* 70 (1) (1991) 225-235, aldaar 225

3.5 Alternatieven voor de katoenindustrie

Het aandeel van de Britten in de wereldwijde katoenhandel bereikte met 82 procent een absolute piek in 1882. In 1913 was dit geslonken naar 58 procent. De afname van de groei die dit met zich mee bracht in Lancashire werd grotendeels opgevangen door groei in de bouw, papierfabrieken en andere industrieën en een lange lijst van manufacturen waarin het een leidende positie had aan het einde van de negentiende eeuw zoals de rubberindustrie, de electronica.⁸⁴ het maken van glas, zeep, chemicaliën, kaarsen, koetsen, vilten hoeden en zaagmolens. Verder werden in Lancashire veel locomotieven gebouwd vanaf de jaren 1840 en bevatte het graafschap tussen 1870 en 1914 het op een na hoogste aantal fabrieken voor de machinebouw in Groot-Brittannië. Daarnaast bezat het nog een bloeiende economische sector met de mijnbouw.⁸⁵ Waar in 1851 nog 31 duizend inwoners van Lancashire in de mijnbouw werkten, waren dit in 1879 62 duizend en in 1913 werd een absolute piek bereikt met 108 duizend mijnarbeiders.⁸⁶ Op deze manier greep het bedrijfsleven zelf in door minder afhankelijk te worden van een bepaalde bedrijfstak, in het geval van Lancashire de katoenindustrie.

Uit de verzamelde gegevens blijkt dus het gelijk van de stelling van John Broad dat de armenvoorzieningen via overheid en particulieren die tussen 1650 en 1780 nog voldoende waren, na dat laatste jaartal niet meer in staat waren tot het voldoende onderhouden van de armen door bevolkingsgoei en periodiek sterk stijgende werkeloosheid. Het stelsel werd na 1780 dus gewijzigd naar een combinatie van overheidsuitkeringen en particuliere hulporganisaties. De sterke economische dips van eind negentiende eeuw hebben een discussie onder historici doen oplaaien over de verhouding tussen armensteun en informele hulp in Lancashire. Ik heb aan deze discussie toegevoegd dat hierbij wel moet worden meegenomen dat de inwoners van Lancashire de een na hoogste lonen en zelfs de hoogste koopkracht van heel Groot-Brittannië genoten. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd Lancashire door het bedrijfsleven zelf minder afhankelijk gemaakt van de katoenindustrie door het opzetten van een hele reeks nieuwe industrieën en manufacturen.

⁸⁴J.K. Walton, *Lancashire: a social history 1558-1939* (Manchester 1987) 198

⁸⁵IWalton, *Lancashire*, 207-208

⁸⁶Ibidem, 212

Conclusie:

Armenzorg werd voor de zestiende eeuw door Kerk en particulieren geregeld. Zware economische problemen en een negatievere kijk op armoede door de Kerk zorgden ervoor dat van overheden werd verwacht dat ze ingrepen. De enige staat die al aan het einde van de zestiende eeuw in staat bleek om een dwingend nationaal stelsel van armenzorg in het leven te roepen was Engeland. Ook een achtergebleven landbouwgebied als het graafschap Lancashire kreeg overheidsvoorzieningen voor de armen. Een groeiende welvaart betekende ook meer geld voor die voorzieningen. Wel betekende de kleine rol van Kerk en gilden in Lancashire dat langs die weg de overheidsvoorzieningen voor de armen nauwelijks werden aangevuld. Ook hadden de in Lancashire voor de armenzorg erg belangrijkere particulieren veelal meer belangstelling voor de financiering van onderwijs, waardoor Lancashire wat betreft de armenzorg tot de minst luxe graafschappen van Engeland behoorden voor de Industriële Revolutie.

De Industriële Revolutie zorgde voor een veel groter aandeel van loonarbeiders onder de bevolking van Lancashire. Het bestaande systeem van armenvoorzieningen via de Poor Law, aangevuld met informele hulp, legde het loodje door de proletarisering, individualisering en de steeds heftiger economische crises. Ad hoc opgerichte particuliere hulporganisaties gingen een steeds belangrijker rol spelen in de armenzorg van Lancashire. In 1831 gaf Lancashire echter mede door een besparing op de hoeveelheid hulp per arbeider opnieuw het minste uit per hoofd van de bevolking aan armenzorg, zoals dat ook al in de tijd van Elizabeth I (1558-1603) het geval was geweest. Daarbij moet echter wel worden aangetekend dat de inwoners van het graafschap op Londen na de hoogste lonen ontvingen en dat ze zelfs de hoogste koopkracht van Groot-Brittannië genoten doordat de voedselprijzen lager waren dan elders in het land. Ook werd het gezinsinkomen nog aangevuld door vrouwen- en kinderarbeid in de katoenindustrie. Daar staat dan weer tegenover dat in steden de kosten voor armenzorg hoger lagen dan op het platteland en dat Lancashire vanaf begin negentiende eeuw tot de meest ge-urbaniseerde gebieden in het Verenigd Koninkrijk behoorde. De hoogste sterftecijfers van het land en een enorm aantal rellen en opstanden door de arbeidsonrust die was ontstaan door alle economische en sociale veranderingen konden deze ontwikkeling niet stoppen. Hogere geboortecijfers en veel migratie zorgden voor een constante aanvoer van nieuwe arbeiders. Om herhaling van de economische crises van eind negentiende en begin twintigste eeuw te voorkomen en de afname van het aandeel van Lancashire in de wereldwijde katoenhandel te compenseren werden vele andere industrieën en manufacturen in het graafschap opgezet.

Literatuurlijst;

- Broadberry, S en B. Gupta, 'Lancashire, India and shifting competitive advantage in cotton textiles, 1700-1850: the neglected role of factor prices', *Centre for economic policy research* (HI-POD conference, Brussels 2012)
- Boyer, G.R, 'Poor Relief, Informal Assistance, and Short Time during the Lancashire Cotton Famine', *Explorations in Economic History* 34 (1997) 56-76
- Chapman, S. J, *The Lancashire cotton industry, a study in development* (Manchester 1904)
- Craven, A, 'The Commonwealth of England and the governors of Lancashire: 'new modelised and Cromwellysed'', *Northern History* 48-1 (2011) 41-58
- Custer, P. A, 'Refiguring Jenima: Gender, Work and Politics in Lancashire, 1770-1820', *Past and Present* 195 (2007) 127-158
- Harley, C. K, 'Was technological change in the early Industrial Revolution Schumpeterian? Evidence of cotton textile profitability', *Explorations in Economic History* 49 (2012) 516-527
- Healey, J, 'The development of Poor Relief in Lancashire, 1598-1680', *The Historical Journal* 53-3 (2010) 551-572
- Heerma van Voss, L e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000)
- Hirschl, T. A en Rank, M. R, 'The effect of population density on welfare participation', *Social Forces* 70(1) (1991) 225-235
- Jordan, W. K, *The social institutions of Lancashire: a study of the changing patterns of aspirations in Lancashire, 1480-1660* (Manchester 1962)
- Kiesling, L.L, 'Institutional Choice Matters: The Poor Law and Implicit Labour Contracts in Victorian Lancashire', *Explorations in Economic History* 33 (1996) 65-85
- King, S, 'Poor relief and English economic development reappraised', *The Economic History Review*, 50- 2 (1997) 360-368
- King, S, *Making sense of the Industrial Revolution. English economy and society 1700-1850* (Lancaster 2001)
- King, S, 'Negotiating the Law of Poor Relief in England, 1800-1840', *The Journal of the Historical Association* (2011) 410-435
- F. W. Munger, *Popular protest and its suppression in early nineteenth century Lancashire, England: a study of historical models of protest and its suppression* vol. 1 (Michigan 1979)
- Noble, T. F. X e.a., *Western civilization beyond boundaries* (Boston/New York 2008)
- Prak, M, 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen en M.H.D. Van Leeuwen red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 49-90
- Prochaska, F, *Christianity and social service in Britain: the disinherited spirit* (Oxford 2006)
- Smelser, N, *Social change in the industrial revolution: an application of theory to the Lancashire cotton industry, 1770-1840* (Londen 1972)
- Snell, K.D.M, *Parish and belonging. Community, identity and welfare in England and Wales, 1700-1950* (Cambridge 2006)
- Swaan, A de, *Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 2004) 164-175 & 199-205
- Tignor, R. e.a., *Worlds together, worlds apart. A history of the world* vol. 2 (New York 2011)
- Walton, J. K., *Lancashire: A social history 1558-1939* (Manchester 1987)
- Winstanley, M. J., 'Industrialization and the small farm: family and household economy in nineteenth-century Lancashire', *Past and present* 152 (1996) 157-195